

ГІСТОРЫЯ

УДК 94(476+477)

КАНФЛІКТ ПАМІЖ ПОЛАЦКАМ І КІЕВАМ 1066 – 1068 гг. ПАЛІТЫКА-РЭЛІГІЙНЫ АСПЕКТ

канд. гіст. навук, дац. С.В. ТАРАСАЎ

Інстытут парламентарызму і прадпрыемальніцтва, Мінск

Аналізуюцца падзеі і роля ўдзельнікаў канфлікта паміж Полацкам і Кіевам 1066 – 1068 гг. у палітыка-рэлігійным аспекце. Можна меркаваць, што Полацк супраціўляўся не толькі спробе Кіева падпарадкаваць яго палітычна і тэрытарыяльна, але і спробе навязаць праз сябе духоўнае кіраўніцтва Канстантынопаля.

Падзеі, якія пазначаюць узаемаадносіны Полацка і Кіева ў XI ст. неаднойчы станавіліся аб'ектам апісання і даследавання яшчэ з часоў Мацея Стрыйкоўскага і Васіля Тацішчава. Калі ўжо быць абсалютна дакладным, то першым на гэтыя ўзаемаадносіны звярнуў увагу летапісец, маючы на ўвазе вядомыя падзеі канца X ст., звязаныя з імёнамі Рагвалода і Рагнеды: “З тых часоў падымаюць меч Рагвалодавы ўнукі супроць унукаў Яраслава”. Прычым напісаў гэта больш чым праз стагоддзе пасля рабавання Полацка наўгародскім князем Уладзімірам Святаславічам. Без сумнення, падзеі на Полаччыне і вакол яе канца X ст. – др. паловы XI ст. маюць непасрэдную сувязь. Паміж імі ляжыць не такі ўжо і вялікі разрыў па часе: 80 – 90 гадоў, за які, праўда, на полацкім стале змянілася чатыры пакаленні князёў (як і на кіеўскім стале). Ужо ў трэцім пакаленні князь Брачыслаў Ізяслававіч Полацкі распачаў актыўную дзейнасць супраць Кіева, якая дасягнула найвялікшага напружання ў 1060 – 1070-я гг., падчас княжання яго сына Усяслава.

Палітычная складовая гэтага супрацьстаяння досыць добра вядома, апісана і даследавана. Традыцыйна ў якасці падставы прыводзяцца тры аргументы. Першы – помста за рабаванне Полацка, забойства Рагвалода і прымусовая жаніцьба на Рагнедзе ў 970 г. наўгародскага, а потым кіеўскага князя Уладзіміра Святаславіча. Другі – тэрытарыяльныя спрэчкі паміж Полацкам з аднаго боку, Кіева з Ноўгарадам – з другога. На карысць гэтага аргумента палітычныя стасункі Брачыслава Полацкага з Яраславам Уладзіміравічам Наўгародскім, а потым Кіеўскім, апісаныя ў тым ліку і ў “Саге аб Эйдмундзе”, у выніку чаго да Полацка вярнуліся (адыйшлі) гарады Віцебск і Усвяты. Трэці аргумент – барацьба за кантроль над паўночна-цэнтральным мацерыковым адрэзкам вядомага шляху з “варагаў у грэкі”, які быў галоўнай, калі не адзінай крыніцай знешнеэканамічных сувязей усходнеўрапейскіх земляў з Паўночнай і Заходняй Еўропай, краінамі Арабскага Халіфата, Візантыяй. Асаблівасцю гэтай барацьбы было, відаць, не столькі тое, што Полацк стаяў на Дзвіне, Ноўгарад – на Волхаве, па якіх ішлі гандлёвыя караваны аднае з боку Балтыйскага мора, а тое, што яны сустракаліся на Дняпра-Дзвінскіх волаках у раёне сённяшняй Воршы.

Тут праглядаецца адзін цікавы аспект. Ноўгародскі кавалак шляху “з варагаў у грэкі” трапляў у Дняпро па волаках на Ловаці, бліжэй да Смаленска, г.зн. за межамі тэрыторыі, якія кантралявалі палачане. І толькі ўжо непасрэдна пад Воршаю “канкурэнты” сутыкаліся. У чым была сутнасць гэтай канкурэнцыі, здагадацца не складана. Канешне, не ў наменклатуры тавараў. І там, і там яна была аднолькавай. І не ў колькасці тавараў, хаця гэта, апасродкавана відаць, уплывала. А ў першыю чаргу – мытныя зборы з саміх гандляроў за правоз караванаў па тэрыторыі княстваў. У другую – за падаткі, якія плаціліся “свалачамі” (г.зн. тымі, хто “сволаквал” судны на волаках і пераносіў грузы). Была і яшчэ адна выгода, якая захоўвалася болей за восем стагоддзяў на нашых землях: замежныя купцы не мелі права рознічнага гандлю. Яны мусілі тавар здаваць оптам мясцовым купцам і рамеснікам (а ў X – XIII стст., верагодна, князям) для рознічнай рэалізацыі, натуральна, па больш высокіх коштах, якія і прыносілі прыбытак.

Такім чынам, нагоды для палітыка-эканамічных спрэчак было дастаткова. Мяркуючы па тым, што ў большасці выпадкаў у XI ст. ініцыятыва канфрантацыі сыходзіла з Полацка, найперш палачане лічылі сябе ўціснутымі і пакрыўджанымі.

Разам з тым, прыведзеныя вышэй прычыны, нягледзячы на досыць вялікія тэрытарыяльныя прасторы, мелі лакальны характар і абмяжоўваліся Полаччынай, Наўгародчынай і Смаленшчынай. Кіеўскі эпизод 1068 г., аб якім ніжэй, быў у жыцці Усяслава Полацкага ўсё-ткі выпадковасцю. Аднак, існавалі і адносіны паміж княствамі геапалітычнага характару. Яны былі абумоўленыя не столькі тэрытарыяльна,

ГІСТОРЫЯ

колькі генеалагічна. Полацкі князь Рагвалод і яго гіпатэтычны брат Тур у Тураве ў канцы X ст. былі апошнімі незалежнымі князямі, не звязанымі з кланам Рурыка. Пасля прымусовага шлюбу Уладзіміра з Рагнедаю, полацкі радавод, не жадаючы таго, таксама быў упісаны ў гэты клан. З чаго вынікалі і спецыфічныя інтарэсы ўсіх прадстаўнікоў радаводу Рурыка, і надзвычай спецыфічныя інтарэсы Рагвалодавічаў. І фармальна, і фактычна ўсе яны былі сваякамі, ці, як тады казалі, “братанічамі”. Адсюль іх хваляваў не толькі ўласны лёс і ўласная “отчына”, але і лёс астатніх князёў. У адносінах паміж апошнімі галоўным няпісаным правам была спадчыннасць зямель, права першынства, удзельнасць.

Пасля смерці Уладзіміра Хрысціцеля ў 1015 г. усходнееўрапейскія землі былі падзелены паміж яго сынамі: Святаполку – Кіеў, Яраславу – Ноўгарад, Мсціславу – Тмутаракань, унуку Брачыславу – Полацк. І так было да 1016 г., калі пачалася варажнеча Яраслава са Святаполкам, і да смерці Святаполка ў 1018 г., якога перад тым выгналі і з Кіева, і з ягонага спадчыннага Турава. Пасля чаго пачалася барацьба за Кіеў паміж Яраславам і Мсціславам. Па меркаванні некаторых украінскіх даследчыкаў, полацкі Брачыслаў таксама меў інтарэс у Кіеве, але на стале ніколі не сядзеў, кіруючы ў горадзе, як і Яраслаў Наўгародскі, праз сваіх намеснікаў [1]. Як бы не было, але пасля смерці Святаполка Яраслаў самавольна спачатку фактычна ў 1019 г., а потым і дэ-юрэ пасля вайны с Мсціславам у 1024 г. захапіў Кіеў, стаў правіць адзінаўладна. Мсціславу адыйшлі землі па левым беразе Дняпра, разам з Чарнігавым. Пасля смерці Мсціслава на паляванні ў 1036 г. Яраслаў “наклаў руку” і на ягоную спадчыну. Інтарэсы полацкага князя, якія, безумоўна былі, не ўлічваліся ніяк. Аднак, дзеля справядлівасці трэба адзначыць, яны ні як асабліва і не праяўляліся. Прынамсі, як можна меркаваць з захаваўшыхся крыніц. У 1044 г. памёр Брачыслаў Ізяславіч Полацкі, праз дзесяць год памёр і Яраслаў Уладзіміравіч Кіеўскі, атрымаўшы мянушку Мудры. Да пачатку канфлікта паміж Полацкам і Кіевам заставалася 12 гадоў.

Тут мы часова спынім разгляд палітычных узаемаадносін і паспрабуем прааналізаваць падзеі ў духоўнай сферы. Найважнейшым чыннікам сталася хрышчэнне Кіева і Ноўгарада пры князі Уладзіміры, па афіцыйнай версіі ў 988 г., усталяванне ў 992 г. епархій у падначаленых Кіеву гарадах. Нагадаем, што ні водны горад Полацкай Зямлі (у тым ліку і Полацк) у гэтым пераліку не прысутнічае. Спробы сучасных гісторыкаў і дзеячаў праваслаўнай царквы далучыць Полацк да гэтай епархіяльнай “акцыі” не мае пад сабой факталагічнай падставы. Але ці можа гэта быць сведчаннем таго, што ў Полацку не былі знаёмы з хрысціянствам? На першы погляд, цалкам магчыма. Але ў такім выпадку трэба будзе прызнаць, што палачане сталі хрысціянамі толькі ад 1105 г., згадкі першага полацкага епіскапа Міны, калі ў цэнтры горада ўжо як мінімум паўстагоддзе ўзвышаўся кафедральны сабор Святой Сафіі. Што, відавочна, абсалютна неверагодна. Такім чынам, паўстаюць пытанні: як і калі Полацкая Зямля прыняла ўдзел у хрысціянізацыі Усходняй Еўропы, і ці магло гэта ўплываць на палітычныя адносіны з Кіевам?

Нам ужо не аднойчы даводзілася пісаць на гэтую тэму, аднак, супастаўленне некаторых фактаў і тэкстаў, звязаных менавіта з полацка-кіеўскім канфліктам 1066 – 1068 гг. дае магчымасць паглядзець на гэтае пытанне па-новаму.

“Сага аб Торвальдзе Вандроўніку”, а асабліва паведамленне Цвярскага летапісу аб манастве Рагнеды-Анастасіі (пры ўсіх, у тым ліку і храналагічных, агаворках), таксама відавочнасці балгарскага следу, кажуць аб тым, што Полаччына не выпадала з агульнаеўрапейскага хрысціянізацыйнага працэса. Пытанне ў другім: якім чынам яна прымала ў ім удзел? На наш погляд, летапіс, разам з агіаграфіяй ігуменаў Кіева-Пячэрскай Лаўры – Антонія і Феадосія, дазваляюць крыху прыадчыніць заслону часу.

Дзеючыя асобы нашага сюжэта – тры сыны кіеўскага князя Яраслава: Ізяслаў (1025 – 1078), князь кіеўскі; Святаслаў (1027 – 1076), князь чарнігаўскі і кіеўскі; Усевалад (1030 – 1093), князь Пераяслаўскі, чарнігаўскі і кіеўскі; Антоній (983 – 1073), першы ігумен і заснавальнік Кіева-Пячэрскага манастыра; Феадосій (каля 1008 – 1074), пераемнік Антонія; Усяслаў Брачыславіч (каля 1028 – 1101), князь Полацкі.

У 1060 г. тры Яраславічы і Усяслаў зрабілі ўдалы поход на торкаў. Можна казаць, што да гэтага моманту яны былі не толькі сваякамі, але і саюзнікамі. Што пасварыла іх праз пяць гадоў? Традыцыйна ў гістарыяграфіі лічыцца, што гэта адбылося з нагоды нападаў Усяслава на Пскоў 1065 г. і Ноўгарад Вялікі 1066 (1067) г. Праўда да сёння ніхто не патлумачыў паводзіны полацкага князя і нагоду, з якой ён зрабіў гэтыя паходы. Да вядомых версій: абарона полацкага гандлю і помста за “неправедны” падзел смаленскай спадчыны Яраславічамі, трэба звярнуць увагу і яшчэ на адну. Яе выказаў у свой час выдатны археолаг і гісторык Л.В. Аляксееў [2]. Сутнасць яе ў тым, што Усяславу, як і любому князю ў тыя часы, было ўласціва імкнуцца да пашырэння межаў сваёй дзяржавы. І аб’ектам захопу стала Менская воласць, якая тэрытарыяльна (а да таго і этнічна) належала Тураўскай Зямлі (дрыгавічам). Усяслаў не проста захапіў воласць, але збудаваў новую крэпасць на Нямізе, куды перасяліў мянян, ад чаго крэпасць у сутоцы Свіслачы і Нямігі пераняла і былую назву горада – Менск. Мы не будзем цалкам разглядаць гэтую версію ў дадзенай публікацыі. Зазначым толькі, што эканамічныя і фізічныя (людскія) рэсурсы, ужо не кажучы пра

вайсковыя, сапраўды маглі быць толькі ў полацкага князя. Археалагічныя доследы гэта падцвярджаюць, бо толькі на ўмацаванні падэшвы вала спатрэбілася 40 тысяч ствалоў 30 – 40-гадовай сасны, альбо 40 га лесу, альбо 160 сучасных футбольных палёў (!) А яшчэ трэба было і сцены будаваць, і дамы, і вуліцы масціць...

Такім чынам, паход Яраславічаў на Усяслава мог быць цалкам абгрунтаванай помстай і спробаю вярнуць Кіеву землі разам з усімі рэсурсамі. А Менск на рацэ Менка, правы прыток ракі Пціч, на той час, нагадаем, гэта не толькі зямельныя ўладанні, на якіх размяшчаўся горад і вакол яго каля 100 вёсак, але яшчэ і буйны гандлёвы цэнтр на гандлёвым шляху, аб чым сведчаць і скарбы, і асобны імгартны рэчавы матэрыял.

Захоп і частковае спаленне палачанамі Ноўгарада, рабаўніцтва ноўгарадскага Сафійскага сабора, бітва на Нямізе 3 сакавіка 1067 г. – падзеі аднаго ланцуга, якія прыводзяць полацкага князя на перамовы да Яраславічаў пад Воршу, а потым і на Дняпро пад Смаленск. Менавіта так, на наш погляд, трэба тлумачыць летапіснае паведамленне аб месцы перамоваў “на Ршы ля Смаленска”. І тут адбываецца знакавая падзея, якая змяніла адносіны сучаснікаў (у тым ліку і хрысціянскіх іерархаў) як да Усяслава, так і да Яраславічаў. “Цалавалі крыж чэсны Усяславу, казалі: ”Прыйдзі да нас, а мы не зробім табе блага”.

Усяслаў, спадзяючыся на крыжацалаванне, пераплыў у чоўне Дняпро разам з двума малалетнімі сынамі, што адлюстравана ў мініяцюры Радзівілаўскага летапісу. Калі полацкі князь зайшоў услед за Ізяславам у шацёр, яго схопілі. Разам з сынамі, як вязня павезлі ў Кіеў і засадзілі ў турму-поруб.

Вось тут мы і зададзім адно простае, але вельмі цікавае пытанне: “Які крыж цалавалі Яраславічы, і хто гэты крыж падносіў да іхніх вуснаў?” Адрозні трэба адзначыць, што гэта не мог быць крыж, выраблены ў паходных умовах: высечаны з дрэва, каменю, ці каваны з метала паходным кавалём. Гэта не мог быць крыж-цельнік каго-небудзь з князёў, бо цалаваць яго мусілі ўсе. Падчас клятвы на крыжы ўдзельнікі рытуала нават не маглі браць гэты крыж у рукі. Адсюль вынікае, што ў шэрагах аднаго з войскаў (Яраславічаў, альбо Усяслава) быў святар. І ён не абавязкова выконваў ролю капелана, але, што верагодней, прысутнічаў з канкрэтнай мэтай: паднесці крыж да княжацкіх вуснаў для замацавання клятвы.

Ці мог гэты святар быць кіеўскім? Нагадаем, што адпаведна летапіснага паведамлення, ініцыятарам захопу Усяслава выступае князь кіеўскі Ізяслаў. Менавіта ў яго шатры адбываецца захоп полацкага князя. Якія адносіны былі ў Ізяслава з хрысціянскімі святарамі, кіеўскімі манахамі і ўвогуле з рэлігіяй? Адказ на гэта мы знойдзем у жыццёвых тэкстах аб Антоніі і Феадосіі Пячэрскіх, у лістах Феадосія да Ізяслава.

Пачнем з Феадосія, паколькі яго стасункі з Ізяславам найбольш актыўныя і займаюць час як да падзей 1067 г., так і пасля. Паміж Феадосіем, які стаў ігуменам Кіева-Пячэрскага манастыра пасля Антонія, і Ізяславам былі вельмі актыўныя зносіны. Князь вельмі часта наведваў Феадосія, заставаўся на трапезы, пасылаў да манаха лісты і атрымліваў адказы. Для князя нават рабіліся выключэнні з манастырскіх правілаў. Адным словам, ня глядзячы на тое, што нідзе гэта ў летапісе не прапісываецца, Феадосій быў для Ізяслава не простым настаўнікам, але духоўнікам. Адпаведна, сапраўдны хрысціянін мусіў слухацца парад свайго духоўніка і прытрымлівацца іх.

Як жа раіў Ізяславу паводзіць сябе Феадосій? Сярод тыповых і звычайных хрысціянскіх дабрачыннасцяў, аб якіх пісаў да Ізяслава Феадосій, ёсць адно, так бы мовіць, “палемічнае” пісьмо “Пасланне князю аб веры лацінскай”. Яно, як і іншыя словы, малітвы ігумена, не датаванае, а таму магло быць напісана і падчас выгнання Ізяслава з Кіева, калі ён бадзяўся ў пошуках падтрымкі паміж Кракавам і Ватыканам (1068 – 1069). Але ў любым выпадку, выкладзеныя Феадосіем погляды не маглі змяніцца ні да гэтых падзей, ні пасля. І ён у прыватнасці піша: “... вере же латынској не приобщаться, не соблюдать их обычаев, и от причастия их отвращаться, и никакого учения их не слушать, и всех их обычаев и нравов гнушаться и блюстись; дочерей своих не давать за них замуж, ни у них дочерей брать; ни брататься с ними, ни кланяться им, ни целовать его; и из одной посуды не есть, и не пить с ним, и не брать у них пищи. Им же, когда они просят у нас есть или пить Бога ради, давать есть и пить, но из их собственной посуды. Если же не будет у них посуды, давать и в своей, только потом, вымыв, сотворить над ней молитву. Ибо неправо они веруют и нечисто живут: едят со псами и кошками, пьют свою мочу и едят ящериц, и диких коней, и ослов, и удувленину, и мертвечину, и медвежатину, и бобровое мясо, и бобровый хвост. В говеньё мясо разрешают во вторник первой недели поста. Чернецы их едят сало и постятся в субботу и, попустившись, вечером едят молоко и яйца. А за грехи не у Бога просят прощения, но прощают попы их за мзду. Попы же их законным браком не женятся, но со служанками детей приживают и служат при этом невзбранно. И епископы их наложниц держат и **на войну ходят...**” [3]

Мы прывялі такую вялікую цытату, каб паказаць, што Феадосій не проста “ня любіць” лацінян, а ненавідзіць іх на ўзроўні жывёльных інстынктаў. Усе пералічаныя “грахі” у ягонай трактоўцы, як і евангельскія, “смяртэльныя”. Апошняя, выдзеленая намі фраза ў кантэксце даследавання паказальная: у войске князя кіеўскага Ізяслава (а менавіта ён быў правадыром сярод Яраславічаў) епіскапа с “чэсным

ГІСТОРЫЯ

крыжам” быць не магло па вызначэнні. Як, улічваючы адлегласць паміж Кіевам і Смаленскам, яго бы і не прывезлі ў абмежаваны час. Ды і ці стаў бы Ўсясялаў Полацкі цалаваць кіеўскі крыж? Прыклад крыжацалавання мы знаходзім у 1136 г. пад Кіевам, калі мітрапаліт Міхаіл хадзіў паміж войскамі Ольгавічаў і Манамахавічаў, прымушаючы іх цалаваць крыж, і такім чынам не дапусціў бойкі [4].

Такім чынам, робім першую выснову: Яраславічы і, натуральна, Усясялаў, цалавалі пад час клятвы крыж з Полацка. Другая: крыж гэты, для падзеі такога ўзроўню, мог везці і трымаць толькі епіскап. Не залежна ад таго, ці выконваў ён ролю капелана пры войску Усяслава, ці адмыслова суправаджаў князя на перамовы. Апошняя больш верагодна. Трэцяя: мы маем падцверджанне таго, што не пазней 1067 г. у Полацку існавала ўласная епіскапія не толькі з кафедральным Сафійскім саборам, але і з поўным адпаведным наборам царкоўнага начыння. Чацвёртае: полацкая епіскапія (мажліва, з нейкаю спецыфікай) належала да Усяленскай Праваслаўнай Царквы. Іначай Яраславічы крыж цалаваць бы адмовіліся.

З гэтых высноў вынікаюць рэмаркі. Першая: што няма падстаў лічыць Полацкую епіскапію належчай да Кіеўскай мітраполіі. Іначай чаму не было прынесці епіскапскі крыж адкуль-небудзь бліжэй, скажам, з Чарнігава? Чарнігаўская епіскапія ўжо існавала ад 992 г. Другое: ва ўсе наступныя стагоддзі тэма Святога Крыжа становіцца для Полаччыны сакральнай, амаль міфалагічнай. А ці не стаўся епіскапскі крыж 1067 г. прататыпам Крыжа Ефрасінні Полацкай 1161 г.? А калі дапусціць, што гэта магло быць, то магчыма дапусціць і падабенства іх форм – шасціканцовы патрыяршы. І трэцяя рэмарка ў якасці гіпотэзы, нават аўтару на першы погляд здаецца неверагодным: а можа Полацкая епіскапія не згадваецца да 1105 г. таму, што яе не было? А можа гэта была мітраполія з мітрапалітам альбо архіепіскапам (назвы ўзаемазамяняльныя ў той час) на чале? На думку некаторых даследчыкаў мітраполіі, апрача Кіева, існавалі ў другой палове XI ст. у Пераяслаўлі, Чарнігаве, Уладзіміры-на-Клязьме (па іншых меркаваннях, гэта адна і тая ж “вандроўная” кіеўская метраполія).

Так ці іначай, але факт клятвы на крыжы і далейшае парушэнне крыжацалавання не застаўся не заўважаным у Кіеве. У віхурных падзеях 1068 г. правяліся адносіны кіеўскіх іерархаў да гэтага факту, але не на прасткі, а праз адносіны да асобы Ізяслава Яраславіча Кіеўскага. У найбольшай апазіцыі да князя апынуўся заснавальнік і першы ігумен Кіева-Пячэрскай Лаўры Антоній (983 – 1073).

Антоній – асоба знакавая і легендарная. У якасці месціча г. Любеча на імя Анціпа, ён выправіўся ў паломніцтва ў Святую зямлю, адтуль – на Афон. Тут ён прымае схіму і жыве два гады. Адпаведна жыцця, ігумен афонскага манастыра, палічыўшы, што на радзіме Антоній прынясе больш карысці, благаслаўляе яго на вяртанне. Пад Кіевам, на Берастове, Антоній знайшоў пячоры, якія капалі рабаўнікі-варагі, дзе і пасяліўся. Пасля смерці Уладзіміра ў 1015 г., быццам бы з нагоды таго, што Святаполк Яраполчыч забіў Барыса і Глеба, Антоній зноў сыйшоў на Афон. Быццам бы ў 1028 г. (дата па версіі Вікіпедыі, не дакладная, бо ў Аповесці мінулых гадоў гэты год пусты. Аповед аб Антоніі з’яўляецца толькі пасля артыкула 1051 г. [5]) вярнуўся ў Кіеў і зноў пасяліўся на Берастове ў пячоры, якую выкапаў прэсвітар з Берастова Іларыён – у 1051 – 1055 гг. мітрапаліт Кіеўскі. Да Антонія прыйшлі Нікан і Феадосій (пастрыжаны ў 1032 г. ад Нікана). З гэтага і пачаўся Кіева-Пячэрскі манастыр.

Першы раз Антоній трапіў у няміласць да Ізяслава Кіеўскага за тое, што даў дабро на пострыг сына знатнага кіеўскага баярына Іаана. Князем была праведзена ледзь не вайсковая аперацыя па “вызваленні” новапастрыжанага Варлаама з наступнымі спробамі яго спакусіць жаночымі вабнасцямі і раскошаю. А Антонію князь прыгразіў засыпаць пячоры. Ратуючыся ад князя Антоній сыйшоў з Кіева. Тры дні яго шукалі, як піша жыццё, “у другой краіне” [6].

Другі раз непасрэдна ў 1068 г. Вось як апавядае жыццё: “О даре провидения, которым обладал преподобный Антоний, есть много свидетельств, расскажем же об этом. Три князя Ярославича — Изяслав, Святослав и Всеволод, отправляясь в поход на половцев, пришли к Антонию за благословением. Но он предвидел гнев Божий, который падет на них, и сказал им: «Вы будете побеждены, обратитесь в бегство, и воины ваши или утонут в реке, или будут взяты в плен, или падут от меча» [7]. Так і адбылося. Калі прыбраць царкоўную судадзейнасць, то падставаю для такіх рэзкіх словаў магло быць толькі тое, што да Антонія (заўважце – не да мітрапаліта кіеўскага Георгія (1065—1076), аб чым ніжэй) прыйшла ўся троіца, парушыўшая крыжацалаванне паўтара года да таго і трымаўшая полацкага Усяслава на той момант у кіеўскім порубе. Не ведаць аб гэтым маглі ў Кіеве бадай што толькі коткі і сабакі!

Натуральна, што пасля паразы на р. Альце, віна была ўскладзена ў тым ліку (ці ў першую чаргу) і на Антонія. Ён жа не даў бласлаўлення! Яраславічы супрацьстаялі полаўцам без Богага заступніцтва! А гэта было больш чым сур’ёзна ў тыя часы.

Відаць, Антонію давялося б зноў бегчы з Кіева ўжо ў тым жа верасні 1068 г., каб не хуткацечныя драматычныя падзеі ў самім горадзе: паўстанне гарадскіх нізоў, выгнанне Ізяслава і пастаўленне на княжы стол Усяслава Полацкага.

Аднак выгнанні ён дачакаўся ў наступным годзе, калі Мсціслаў, сын Ізяслава першым увайшоў ў Кіеў і выразаў каля 500 паўстанцаў – прыхільнікаў полацкага князя.

Далей жыццё апавядае: “Тогда Изяслав вошел в Киев. Он начал, по наущению диавола, гневаться на преподобного Антония, которого кто-то оклеветал пред ним, — что будто бы Антоний любил Всеслава, давал ему советы, что он будто бы даже главный виновник всей смуты, происшедшей в Киеве. Преподобный же Антоний в это время служил в пещере болящему Исаакию затворнику, которого прельстил диавол, явившись в образе Иисуса Христа, и оставил еле живого, вовлеки в пляску с бесами. Это служение преподобного Антония было особенно ненавистно обольстителю, опасавшемуся, как бы Исаакий вскоре не исцелился душою и телом от сатанинского искушения. Поэтому диавол всячески и возбуждал гнев в князе Изяславе, чтобы он изгнал преподобного Антония из киевских пределов. И на некоторое время он достиг этого. Князь черниговский Святослав, узнавши, что брат его Изяслав сильно гневается на преподобного Антония, прислал за святым ночью и тайно взял его к себе в Чернигов. Преподобному Антонию полюбилось одно место близ Чернигова в горах Болдинских: здесь он выкопал себе пещеру и жил в ней; впоследствии на этом месте возник монастырь.” [8]

Які “д’ябл” узбуджаў нянавісць князя да Антонія? Толькі не інакі манастыра, бо трэці па ліку і другі па аўтарытэту, на той момант ігумен Феадосій, ведаючы княжацкія “прыгоды” ад Кракава да Ватыкана, звяртаецца да Ізяслава: “Ты, столько лет по апостольской проповеди державший православную веру, совратился в зловерие наущением сатаны. Не слышал разве Павла, глаголющего: «Если и ангел, придя с небес, благовестит вам иначе, чем мы благовестили, да будет проклят». А вы, отринувши апостольские заповеди и предание святых отцов, приняли несправедное учение и веру развращенную, исполненную многой погибели. Потому и от нас отвержены.” [9]

Гэта значыць, што калі не фактычна, то Феадосій прыгразіў Ізяславу пракляццем. Матывы Феадосія зразумелыя – не дапусціць лаціну. Гэта было тым актуальнай, што Менавіта сын Ізяслава Яраполк па бацькавым даручэнні ездзіў у Ватыкан да папы Рыгора VII з абяцанкамі перайсці разам з Кіевам пад яго крыло ў выпадку заступніцтва.

Менш зразумелыя матывы Антонія, які на той момант цалкам адыйшоў (як апавядае жыццяпіс) і ад манастырскіх, і ад мірскіх спраў. Але ці так, на самай справе?

З падзей 1067 – 1069 гг. вынікае, што царкоўныя іерархі Полацка і Кіева мелі непасрэднае дачыненне да палітычных дзеяў. Аднак, не ўсе. На здзіўленне, ў гэты надзвычайны час ніяк не праяўляе сябе глава хрысціянскай царквы ў Кіеве мітрапаліт Георгій. Ён стаў кіеўскім мітрапалітам у 1065 г., калі полацкі Усяслаў “рать почал”, перажыў выгнанне і вяртанне Ізяслава ў Кіеў 1068 – 1069 гг., амаль перажыў другое выгнанне Ізяслава і княжэнне ў Кіеве Святаслава ў 1073 – 1078, памёр у 1076 г. Ён жа паспеў высвяціць у 1072 г. збудаваную ў Вышгарадзе Ізяславам царкву, перанесці туды Барыса і Глеба, і кананізаваць іх. Быў рамеем, а таксама членам імператарскага сената і насіў прыдворны тытул сінкела (synkellos). Аднак чаму не мітрапаліт, якому па рангу было дадзена, а інакі Кіева-Пячэрскага манастыра апынуліся ў віры падзей 1067 – 1069 гг.?

Кіеўская мітраполія другой паловы XI ст. была, так бы мовіць, з’яваю няўстойліваю, і, апрача мітрапаліта Іларыёна, цалкам залежнай ад Канстанцінопаля. За 53 гады (ад 1051 г. па 1104 г.) у Кіеве змянілася шэсць мітрапалітаў. Славянінам сярод іх быў адзіны мясцовы Іларыён (1051 – 1054), пастаўлены некананічна князем Яраславам Уладзіміравічам, што, пэўна, стала прычынай асвятчэння на нова Сафійскага сабора пасля смерці Яраслава ў 1054 г. новым мітрапалітам-грэкам Яфрэмам. І ўсе наступныя мітрапаліты былі грэкамі. Апрача згаданага Георгія і Мікалая (1094—1104), усе астатнія на кафедры заставаліся ўсяго па некалькі гадоў. Мітрапаліты праявілі сябе ў барацьбе з “лацінай”, двойчы пераносам Барыса і Глеба, словамі і казаннямі (знакамітае “Слова аб законе і благадаці” Іларыёна, да прыкладу), рукапакладаннем епіскапаў і судамі над імі, асвятчэннем цэркваў. Толькі адзін Мікалай (1094—1104) адзіны раз выступіў пасрэднікам у спрэчцы князёў, аб чым мы пісалі вышэй, і то толькі таму, што на гэтым настойвалі баяры і знаць.

Такім чынам, удзел кіеўскіх мітрапалітаў у палітычным жыцці Кіеўскай Русі, а тым больш яе стасункаў з Полацкай Зямлёй, блізкі да нуля. Чаму? Найперш, здаецца, прычына ў іх замежным паходжанні. Не таму, што яны не разумелі мовы ці традыцый (на думку М.Д. Прысялкова і А.В. Карташова першыя мітрапаліты былі балгарамі, для якіх моўных праблем быць не павінна было. [10]), а таму, што апрача кіеўскай мітрапалічай кафедры яны мелі і афіцыйныя пасады ў Візантіі. Пэўна, апошні статус быў больш прывабны. Па-другое, яны мелі рацыю не кранаць палітычныя праблемы ў чужой краіне, бо ў адваротным выпадку, для іх асабіста, вынік быў бы неспрадказальны. Апрача таго, хіратанізаваная ў Канстанцінопале патрыярхам, у Кіеве яны цалкам залежылі ад Вялікага князя, у тым ліку і матэрыяльна.

ГІСТОРЫЯ

Іншая справа – Кіева-Пячэрскі манастыр. Ужо на той час, мяркуючы па летапісе і жыццях святых, існавала два тыпы манастыроў: заснаваныя князямі і знаццю, а таксама ўзнікшыя самі сабой (так бы мовіць, “ініцыятыва знізу”). Першыя ствараліся, як правіла, пры прыходах і цэрквах альбо князямі, альбо манахамі, якія ў мірскім жыцці былі досыць багатымі людзьмі [11]. І толькі адзін Кіева-Пячэрскі манастыр быў у поўным сэнсе манастыром, збудаваным манахамі, іх працаю, без ніякай знешняй фінансавай дапамогі. Жыццё манахаў тут залежала толькі ад статуту, які быў уведзены па аналогіі са статутам Студыцкага манастыра ў Канстанцінопалі і прыняты ў Кіеве ігуменам Феадосіем. Апрача таго, амаль усе насельнікі манастыра былі тутэйшымі, а такія, як заснавальнік – Антоній, мелі вялікі досвед манастырскага жыцця і падзвіжніцтва за межамі краіны. У перыяд, які мы разглядаем, змяняліся мітрапаліты, а кіева-пячэрскія айцы-заснавальнікі: Антоній, Феадосій, Нікан, заставаліся тут, пакідаючы манастыр толькі вымушана. Чый аўтарытэт быў больш высокім – іх, ці мітрапалітаў-грэкаў? Пытанне рытарычнае.

Незалежны статус пячэрскіх манахаў дазваляў ім мець і незалежнае меркаванне на палітычныя і духоўныя падзеі. І іх ацэнка дзеянняў Ізяслава Яраславіча (у першую чаргу менавіта яго) прыводзіла ўсіх траіх да вымушаных уцёкаў: каго ў Чарнігаў, каго ў Тмутаракань, а каго неведама куды на трохдзённыя пошукі.

Тут мы вернемся да асобы Антонія. Адпаведна крыніц, менавіта ён найбольш падтрымаў Усяслава Полацкага і падвергся найбольшаму пераследу з боку Ізяслава. Апошні нават абвінаваціў манаха ў арганізацыі гарадскога бунту 15 верасня 1068 г. Пагроза была не жартам, калі Святаславу Чарнігаўскаму давялося Антонія таемна вывозіць з Кіева. Крыніцы не ўтрымліваюць звестак, як Антоній адрэагаваў на парушэнне Яраславічамі крыжацалавання ў 1067 г. Але вельмі паказальна яго рэакцыя восенню 1068. Яшчэ акадэмік Д.С. Ліхачоў падмеціў, што вызваленне Усяслава з порубу адбылося на другі дзень пасля свята Крыжаўзвіжання [12]. А Узвіжанскі крыж – гэта і ёсць той царкоўны атрыбут, які не толькі цалуюць, калі хрысціянца, даюць клятву, але і той, якім бласлаўляюць. Не мог Антоній блаславіць Узвіжанскім крыжом тых, хто парушыў крыжацалаванне. І, безумоўна, як Божую волю ўспрыняў вызваленне Усяслава Полацкага.

Ёсць і яшчэ адна цікавая дэталі. Нягледзячы на тое, што Усяслава вызваліў і агаласіў князем народ, ягоны ўзыход на кіеўскі трон нехта мусіў асвятліць. Мітрапаліт Георгій на гэтую ролю не пасуе з той проста прычыны, што ён заставаўся мітрапалітам і да ўцёкаў Ізяслава і пасля яго вяртання. Г.зн. быў абсалютна лаяльным да Ізяслава Яраславіча, як потым і Святаслава Яраславіча, які выгнаў брата і сам заняў кіеўскі стол у 1073 г. Іншых мітрапалітаў і епіскапаў у Кіеве не было і быць не магло. Дапусціць, што Усяслава блаславіў на кіеўскі стол полацкі епіскап (ці мітрапаліт), таксама не пасуе. Не толькі таму, што мы яго не ведаем і крыніцы маўчаць, а нават проста таму, што і пры жаданні ён не паспеў бы з’явіцца ў Кіеве, дзе падзеі развіваліся надзвычай імкліва. Застаецца адзіная нам вядомая троіца: Антоній, Феадосій, Нікан.

Пачнем з Нікана. У яго былі праблемы ўзаемаадносін з Ізяславам, бо менавіта ён ажыццявіў пострыг Варлаама (сына баярына) і Яфрэма-еўнуха. Пасля гэтых падзей ён, быццам бы жадаючы адзіноты, сыходзіць у Тмутаракань, дзе засноўвае манастыр. У 1066 г. ад атруты гіне тмутараканскі князь Расціслаў Уладзіміравіч. Адпаведна жыцця, Нікан выпраўляецца да чарнігаўскага князя Святаслава Яраславіча і просіць на тмутараканскі стол яго сына Глеба (дарэчы, прамы ўдзел манаха ў палітычным жыцці). З Чарнігава ён трапляе ў Кіеў, дзе сустракаецца з ігуменам Кіева-Пячэрскага манастыра Феадосіем, але ў горадзе не застаецца. Зноў-такі па жыцці, менавіта Нікан вязе Глеба ў Тмутаракань і асвятчае яго пасаду. Цікава, што ў 1067 г. Глеб – наўгародскі князь, у Тмутаракані ён у снежні 1067 – студзені 1068 г. робіць па лёдзе прамер Керчанскага праліва [13]. Такім чынам, тэрэтычна, Нікан мог быць ў Кіеве падчас вераснёўскіх падзей 1068 г. Аднак, пасля таго, як ён прывёў Глеба, ён быў заняты “ўправаю” тмутараканскага манастыра, толькі пасля чаго вярнуўся ў Кіеў. Таксама неверагодна, каб ён прасіў у Тмутаракань, вёз і асвятчаў займанне стала аднаго з зацятых ворагаў Усяслава, а потым асвятчаў Усяслава на кіеўскі стол. Усяславу і Глебу яшчэ давядзецца сутыкнуцца апошні раз ў бітве на рацэ Гзэні пад Ноўгарадам у 1069 г.

Аднак заўважым, пячэрскі манах Нікан асвятціў пасаду князя ў Тмутаракані. Гэта азначае, што і іншы манах мог асвятціць пасаду князя ў Кіеве і ў любым іншым горадзе.

Феадосій. Становіцца ігуменам Кіева-Пячэрскага манастыра з прапановы Антонія. У Феадосія былі вельмі цесныя зносіны з Ізяславам і яго баярамі. Князь вельмі часта наведваў ігумена. Ігумен таксама наведваў князя і нават заставаўся ў яго палатах на ноч. “Боголюбивый же князь Изяслав, истинно благочестивый в вере к господу нашему Иисусу Христу и к Пречистой Матери и сложивший впоследствии голову свою за своего брата по призыву Господню, как говорят, искренне любил отца нашего Феодосия

и часто посещал его и насыщался духовными его беседами...И когда вот так же приходил кто-нибудь к Феодосию, то после духовной беседы угощал он пришедших обедом из припасов монастырских: подавали хлеб, чечевицу и немного рыбы. Не раз вот так же обедал и христороубец Изяслав” [14].

Феадосій выступіў зацятым абаронцам інтарэсаў Ізяслава, калі апошняга выгналі з Кіева ўласныя браты, і ў горадзе сеў на стол Святаслаў Яраславіч (1073 – 1076). Такім чынам, і да падзей 1068 г. і пасля, Феадосій быў у самых прызных адносінах з Ізяславам Яраславічам. Паказальна, што нават у эпізодзе з пострыгам сына кіеўскага баярына Варлаама, гнеў князя не закранае Феадосія. Такім чынам, Феадосій не мог падтрымаць, а тым больш асвятціць заняцце Усяславам кіеўскага стала.

Антоній. Аб ім сказана ўжо вышэй. Сапраўды, мы не бачым іншай постаці, апроча яго, хто мог бы асвятціць узыход Усяслава на кіеўскі прастол. Але, разам з тым, патлумачыць прызнасць да полацкага князя выключна праз хрысціянскую спагадлівасць было б запроста. Чаму ён, а не мітрапаліт, Нікан і Феадосій? Канешне, былі ў Кіеве на той час і іншыя святары, але яны не выступаюць на старонках летапісу і жыццй у якасці палітычных асоб. Выкажам сваё меркаванне.

На наш погляд, існавала сувязь паміж Антоніем і Усяславам не толькі на асабістым узроўні. Не мог заснавальнік Пячэрскага манастыра падтрымаць князя-вязня, ведаючы толькі аб тым, што ён сядзіць у порубе праз парушэнне крыжацалавання. Гэта ведалі і астатнія. Таксама ведалі ўсе, і Антоній у тым ліку, што Усяслаў – зацятый вораг Кіева, які нападаў на Пскоў, спаліў палову Ноўгарада, абрабаваў Наўгародскую Сафію. Праўда, усім таксама было вядома, што ў Полацку князь збудаваў сваю Сафію (ці завяршыў працу, пачаваю бацькам Брачыславам). І пэўна ж, гэты храм быў асвечаны, у ім меўся епіскап (ці нават мітрапаліт), вяліся службы, і ў цэлым ішла місіянерская дзейнасць па ўсёй Полацкай зямлі і сярод балтыйскіх і фінскіх народаў, якія плацілі Полацку даніну. Калі верыць летапісу і жыццю (а іншых крыніц у нас няма), Антоній пражыў 93 гады. Неверагодна многа для свайго часу! За яго жыццё ў Кіеве змянілася шэсць князёў, тры з іх – генерацыі Рурыкавічаў. Калі яму было блізка дзесяці год, Уладзімір Святаславіч толькі хрысціў Кіеў. Калі Антоній паміраў – у Кіеве паспела змяніцца 6 – 8 мітрапалітаў, па гарадах сядзелі епіскапы, множыліся манастыры. Неверагодныя змены на жыцці аднаго чалавека! Але гэта так. І дзе, у якім месцы гэтага амаль стогадовага жыцця яно перасеклася з Полацкам?

На нашу думку, кропкі судатыкнення трэба шукаць да падзей 1068 г. Не вядома, у якім узросце любечскаму хлопцу Анціпе прыйшло жаданне выправіцца ў паломніцтва ў Святую зямлю. Узнікаюць пытанні: адкуль на прыканцы X ст. хлопец з-пад Чарнігава мог даведацца не толькі аб Хрысце, але і аб манаскім подзвігу, аб існаванні Афонскай гары. Але мы ведаем, што другі раз, ужо з Кіева, ён туды збег пасля 1015 г. На гэты момант яму было ўжо 32 гады – вельмі сталы ўзрост для ранняга сярэднявечча. (Усяслаў Полацкі, дарэчы, яшчэ нават і не нарадзіўся). Падставаю для ўцэкаў, нагадаем яшчэ раз, было быццам бы тое, што Святаполк Яраполчыч, законны спадчынны кіеўскі князь пасля Уладзіміра, быццам бы забіў Барыса і Глеба. Пачалася барацьба паміж Яраславам Уладзіміравічам Наўгародскім і Святаполкам, якая скончылася ўцэкамі Святаполка і ягонай смерцю недзе ў Маравіі ў 1018 г. Чым гэта магло пагражаць афонскаму манаху? Нічым, калі толькі нейкім чынам ён не апынуўся на баку адной з дзвюх палітычных сіл.

І вось тут мы сутыкаемся з адной цікавай факталагічнай супярэчнасцю. Жыццё Антонія ў розных рэдакцыях (поўнае і кароткае) у адзін голас сцвярджае, што збягае ён пасля забойства Барыса і Глеба (1015), а вяртаецца, калі Яраслаў выганяе Святаполка і становіцца кіеўскім князем (1018). Нават, калі даць Антонію некаторы час на “зборы” і пераезд з Афона да Кіева, то, прыблізна ў 1020 – 1030 годзе яго варта было б чакаць у Кіеве. У жыцці гэта адбываецца даволі хутка. Але ёсць адна дэталё. Перш чым распавесці аб вяртанні Антонія, знаходзіцца апавед аб святары з Берастова Іларыёне, постніку і вельмі дасведчаным у Святым Пісанні чалавеку, які выкапаў сабе пяхору над Дняпром і там маліўся. Не зразумела, праўда, навошта святару княжаскай царквы трэба было ў пяхоры на два аршыны “отпеваше часы и моляшася Богу ту в тайне” [15]. З прыходам Яраслава ў Кіеў менавіта гэты Іларыён становіцца першым мясцовага паходжання мітрапалітам, пасля чаго, натуральна, у яго адпадае патрэба час ад часу наведваць сваю пяхору. А вось тут і загадка: мітрапалітам Іларыён становіцца толькі ў 1051 г. Нават калі дапусціць, што ў Іларыёна не было патрэбы ў той пяхоры пачынаючы з 1037 г., бо Яраслаў прыцягнуў яго да “выпраўлення кніжнага”, і, як мяркуюць, у гэтыя гады ён піша сваё “Слова...”. І вось пустую пяхору Іларыёна займае Антоній пасля другога вяртання ў Кіеў. Лагічна дапусціць, што пяхора Іларыёна, якая выкарыстоўвалася апошнім часова, але перыядычна, стала вольнаю не раней 1037 г., а, магчыма, і толькі пасля 1051 г. Тады паўстае пытанне: а ці так ўжо і хутка вярнуўся ў Кіеў з Афона Антоній? Ад каго Антоній збег: ад Святаполка ці Яраслава? Логіка падказвае, што ад апошняга, бо ў любым выпадку, на самай справе, Антоній не спяшаўся вяртацца ў Кіеў. Мяркуючы па яго адносінах да Ізяслава Яраславіча, і да самога Яраслава Уладзіміравіча адносіны Антонія былі далёка не прызныя.

ГІСТОРЫЯ

Вось недзе тут, у гэтыя гады, на наш погляд, і перасекліся шляхі Антонія з Полацкам. Прамых доказаў няма, і наўрад мы іх знойдзем. Але ёсць некаторыя апасродкаваныя факты, якія знаходзяць тлумачэнне пры ўліку сказанага вышэй.

У айчыннай гісторыі XI – XII стст. ёсць толькі адзін прамы факт сувязі Полацка з Афонам – перанясенне на гару мошчаў Ефрасінні з Іерусаліма, калі апошні быў захоплены туркамі. Чаму сюды, а не ў Канстанцінопаль, дзе святая сустрэлася з мясцовым патрыярхам, чаму, напрыклад, не ў Александрыю, Салунь, Херсанес, не напраткі ў Кіеў, і не ў Полацк? Чаму спісы жыцця Ефрасінні Александрыйскай захаваліся толькі на Афонскай гары, дзе іх чытаў і пераказаў пасля Анатоль Франс? Ці не з Афонскай гары былі кнігі “айцоў царквы”, у тым ліку і на грэцкай мове, якія знайшоў у Сафійскім саборы сакратар Стэфана Баторыя Рамуальд Гейдэнштэйн у 1579 г.? [16]. Якім чынам невядомы гісторыі нашчадак Святаполка Яраполкавіча апынуўся ў Полацку і фундаваў будаўніцтва Сафійскага сабора? [17]. Адкуль увогуле ў Полацку з’явілася ідэя заснавання жаночага манастыра? Нагадаем, што Прудзіслава, калі вырашыла прысвяціць сябе Богу, прыйшла ва ўжо дзеючы манастыр пры Сафійскім саборы да сваёй цёткі Раманіі. Дарэчы, манастыр быў Траецкім і адзіным жаночым на той час на ўсёй тэрыторыі Усходняй Еўропы.

Адказаць дакладна на ўсе пытанні мы не можам. І ці зможам калі? Аднак, нейкая ледзь улоўная сувязь паміж Афонам і Полацкам існавала. І гэтай першай, пачатковай сувяззю мог быць Антоній. Ён адзіны на ўсім нашым абшары, хто не толькі быў пастрыжаны на Афоне, але і двойчы туды хадзіў і двойчы вяртаўся. Шлях з Любеча і Кіева на Афон вядомы – уніз па Дняпры і па моры. А вось адваротны шлях мог быць іншым – праз уласна мацярыковую Грэцыю, Балгарыю, ці Маравію, Польшу. Звернем увагу, што адзінай мэтай Антонія па вяртанні ў Кіеў было заснаванне манастыра. Ён не быў місіянерам, ён не меў царкоўных паўнамоцтваў, нават не прэтэндаваў на ігуменства ў ім жа закладзеным кіеўскім манастыры. Але менавіта закладаць манастыры ён мог. Як перад гэтым зрабіў у Полацку напаўлегендарны Торвальд Вандроўнік недзе ў канцы X ст.

Антоній вызнаваў так званую “общежительную” форму манаства, якая пачалася з Пахомія Вялікага, прыблізна каля 340 г. у Верхнім Егіпце ў г. Табенна. Уласна Пахомій заснаваў мужчынскі манастыр, а ягоная сястра – першы ў гісторыі жаночы манастыр. Правілы, па якіх жылі манастыры атрымалі назву «Статут Пахомія». Патронка полацкай Еўфрасінні – Еўфрасіння Александрыйская, пераапануўшыся хлопцам, бяжыць і хаваецца менавіта ў мужчынскім манастыры, які жыве па статуту Пахомія. (Заўважым, што статут Пахомія быў больш жорсткі за Студыцкі канстанцінопальскі статут, які ўвёў у Кіева-Пячэрскім манастыры Феадосій). Еўфрасіння Полацкая, як і яе цётка Раманія, гэта ведалі (і пра статут, і пра заснаванне жаночага манастыра, і аб Еўфрасінні Александрыйскай). Адкуль? Толькі з кніг. Ніякі аповед, пераказ вандроўніка ці місіянера не мог бы прымусіць паўтарыць такі духоўны подзвіг. Такім чынам, цалкам верагодна, што ў Полацку хрысціянская літаратура, прычым менавіта на грэцкай мове, існавала ўжо на пачатку – сярэдзіне XI ст. І трапіць сюды яна магла ў тым ліку і з Афона. Да падзей 1068 г. у нас няма ніякіх звестак аб прамых ці апасродкаваных кантактах Полацка і Афона. Але звязка Антоній – Усяслаў Полацкі такую падставу дае.

Магчыма дапусціць, што крыніцай як мінімум афонскай жыццёвай літаратуры ў Полацку XI ст. быў Антоній Пячэрскі. Вяртацца ў Кіеў другі раз ён мог праз Полацк (таму і з’явіўся са спазненнем). Таксама можна дапусціць, што ў Полацку ён з’явіўся не адзін, а разам са сваякамі таямніча забітага на мяжы з Маравіяй Святаполка Яраполкавіча. (Адсюль непрыязнь да Яраслава і Яраславічаў.) Святаполкавічы, маючы сродкі, і зрабілі свой кітарскі ўнёсак у пабудову Сафійскага сабора. Ведаючы гэта, Антоній спрыяльна адносіўся да полацкага князя і не мог не спачуваць яму, калі той быў схоплены праз парушэнне крыжацалавання.

І яшчэ адна дэталю. X – пачатак XI стст. – час актыўнага будаўніцтва манастыроў у Еўропе менавіта ўсходняга ўзору, якому спрыяла дынастыя Камнінаў. Таму і не падаецца дзіўным, ці нейкім выключэннем заснаванне Антоніем Кіева-Пячэрскага манастыра, а таксама магчымае заснаванне манастыра ў Полацку, блізка гэтага часу.

Апрача таго, у сярэдзіне XI ст. у Полацку будуюцца Сафійскі сабор. Апускаючы храналогію і асаблівасці архітэктуры гэтага храма (аб чым аўтар неаднаразова пісаў у іншых публікацыях), адзначым, што для рэлігійнага жыцця храма было патрэбна адпаведнае начынне. На момант нападу Усяслава на Ноўгарод у 1067 г. Сафія ўжо стаяла. Таму, пэўна, князь і абмежаваўся зняццем з наўгародскага храма найбольш ёмістых і важкіх акэсуараў: званы і панікадзіла. Можна быць абсалютна ўпэўненым, што царкоўная літаратура, абразы, ладанкі, крыжы (напастольны, узвіжанскі), адзенне святароў, мітры, посахі і г.д., неабходныя для штодзённага набажэнства, у полацкім храме ўжо былі. Адкуль яны ўзяліся, хто даў, хто прывез, хто выкарыстоўваў? Адказ толькі адзіны: той, хто ўсталяваў у Полацку епіскапію (ці мітраполію), той і прадаставіў царкоўнае начынне. Кіеў лёгка выключаецца з гэтых прэтэндэнтаў, бо на-

вошта (калі б гэта залежала ад кіеўскага мітрапаліта) рабаваць падпарадкаваны і залежны ад Кіева Ноўгарад і яго Сафію? Канстанцінопаль таксама не пасуе, бо ў візантыйскіх спісах мітраполій і епіскапій Полацка няма. Няма падстаў сумнявацца ў тым, што ад пачатку заснавання полацкай епархіі была ўсходняга абраду. Такім чынам, адзінай крыніцай ўсталявання епіскапіі, паступлення літаратуры і іншага богаслужэбнага начыння застаецца Балгарыя.

У сувязі з выказанай гіпотэзай, дададзім яшчэ адну заўвагу. Дакладнай даты хросту Балгарыі не існуе (паміж 863 і 866 гг.). Афіцыйная Балгарская Праваслаўная Царква адносіць гэтую падзею да 865 г. Аднак цікава іншае, хрышчэнне Балгарыі прымеркавана да свята Крыжаўзвіжання – 14 верасня. Менавіта ў гэты дзень, як лічыцца, цар Барыс з сям'ёй і дваром хрысціўся, і з гэтага дня зрабіў хрысціянства афіцыйнай (дзяржаўнай) рэлігіяй у краіне. Пасля, як і ў выпадку з кіеўскім Уладзімірам Святаславічам, было і масавае хрышчэнне народу, і падаўленне язычніцкіх паўстанняў [18] і ў Полацку, і ў Кіеве не ведаць гэтай гісторыі не маглі.

На наш погляд, усё выкладзенае вышэй немагчыма разглядаць, як простае супадзенне. Адсутнасць прамых летапісных звестак прымушае аналізаваць апасродкаваныя факты, якія ў цэлым дазваляюць, у якасці гіпотэзы, убачыць наступную карціну.

У XI ст., з пачаткам княжання Брачыслава Ізяславіча (1003 – 1044 гг.) Полацкая зямля праводзіць самастойную знешнюю палітыку па ўмацаванні і павялічэнні тэрыторыі, прыняцці хрысціянства ў якасці дзяржаўнай рэлігіі. Менавіта ў гэты час адбываецца першы кантакт з праваслаўным балгарскім патрыярхам і ўсталяванне Полацкай епіскапіі. У гэты час у Полацк трапляе хрысціянская літаратура на грэцкай, балгарскай (магчыма лацінскай) мовах, храмавае начынне, абразы. Палачане праз Торвальда Вандроўніка, Антонія Пячэрскага знаёмяцца з манаставам, як формай хрысціянскага падзвіжніцтва, па ўзоры Паўночнага Егіпта і Афона. Магчыма дапусціць, што першы манастыр у Полацку з'яўляецца яшчэ да пабудовы Сафійскага сабора, і тое, што ён быў мужчынскім. Першы дакладны жаночы манастыр існуе пры Сафійскім саборы не пазней другой паловы – канца XI ст.

Спецыфікай ранняга хрысціянскага веравызнання на Полаччыне з'яўляецца асаблівае ўшанаванне сімвалаў Веры сямі першых сабораў, Троіцы і Узвіжанскага Крыжа. Апошняе, магчыма, было звязана з тым, што Крыж (па форме, хутчэй за ўсё, Патрыяршы) быў галоўнай святыняй у Сафійскім саборы і ва ўсёй дзяржаве. Крыж быў балгарскага паходжання, дасланы непасрэдна патрыярхам альбо архіепіскапам Ахрыдскім і сімвалізаваў таксама хрышчэнне Балгарыі пры цары Барысе. Такім чынам, і полацкія князі мелі падставу лічыць сябе роўнымі еўрапейскім манархам. Гэта ж тлумачыць непадпарадкаванасць Полацка Кіеву.

Патрэба абароны сваіх палітычных, тэрытарыяльных і эканамічных інтарэсаў прывяла Полацк да канфлікту з Кіевам. Апагея ён дасягае ў 1066 – 1068 гг. Фармальнай падставай мог быць захоп Усяславам Менскай воласці, якая належала Тураўскай Зямлі, і пачатак будаўніцтва новай крэпасці на Нямізе. Таксама напады на Пскоў і Ноўгарад, з мэтай паслаблення іх актыўнасці на гандлёвых шляхах і волаках.

Яшчэ адной падставай магло быць падзенне Першага Балгарскага царства ў 1018 г., якое азнаменавалася захопам Ахрыда, і ліквідацыяй незалежнай балгарскай аўтакефальнай царквы і падпарадкаванне яе Візантыі. Дарэчы, усё гэта суправаджалася масавым вынішчэннем балгар і іх бегствам за межы дзяржавы. Цалкам верагодна, што частка з іх апынулася на Полаччыне (што назіраецца археалагічна ў побытавай культуры і архітэктуры XI – XII стст.) [19]. І гэта была ўжо другая хваля знаёмства з культурай Балкан. Ліквідацыя Ахрыдскага патрыярхату прадугледжвала перадачу пад пратэктарат канстанцінопальскага патрыярха ўсіх балгарскіх (як уласна балканскіх, так і ўсталяваных за межамі Балгарыі) епіскапій. Полацкая епіскапія (мітраполія) мусіла перайсці пад уладу кіеўскага мітрапаліта. Але гэтага не адбываецца на працягу ўсяго XI ст., пакуль не памірае Усяслаў Полацкі.

Такім чынам, можна зрабіць выснову, што ідэалагічнай складовай канфлікта Полацка з Кіевам магло быць жаданне апошняга падпарадкаваць сабе і полацкую царкву. Яна ж, ў вачах “незалежных” ад улады і мітрапаліта кіравання манахаў-заснавальнікаў Кіева-Пячэрскага манастыра: Антонія, Феадосія і Нікана, была цалкам кананічнай і мела правы на самастойнае існаванне. Асабліва прыязнасць Антонія да полацкага князя, верагодна, тлумачылася не толькі знаёмствам, але і тым, што Антоній ведаў аб стане і распаўсюджанні хрысціянства на Полаччыне. Асабліваю прыхільнасць магло выклікаць будаўніцтва Сафійскага сабора, наяўнасць манастыра (манастыроў), хрысціянскіх святынь, стаўленне князя да хрысціянскай асветы, кніг, частку з якіх Антоній мог перадаць асабіста. Дарэчы, нават у Кіеве ён мог падтрымліваць кантакты з палачанамі праз “Брачыславава дворышча”.

У падзеях 1067 г. пад Воршаю трыўмірат Яраславічаў, вачыма хрысціяніна, робіць непапраўнае злачынства, грэх, якому няма даравання. Яны даюць клятву, цалуючы галоўную полацкую святыню –

ГІСТОРЫЯ

Крыж, і парушаюць яе. Г.зн., яны паступаюць як язычнікі, ці як людзі, што адступілі ад Веры. Аб чым яскрава сведчыць летапісны артыкул [20]. Сярод саміх Яраславічаў няма адзінства. Святаслаў Чарнігаўскі скептычна адносіцца да ўчынку брата Ізяслава, але трымае да пары, пакуль той не пагражае Кіеўскай Русі падпарадкаваннем Польшчы і пераходам пад руку Ватыкана.

Сярод манахаў-пячэрцаў таксама няма адзінства.

У Феадосія цесныя адносіны з Ізяславам Кіеўскім. Ён яго вучыць, ушчувае ад лаціны, нават абараняе перад братам, калі Ізяслаў у выгнанні.

Нікан – прыязны да Святаслава, які імкнецца праводзіць уласную палітыку, добра ставіцца да пашырэння манаства і будаўніцтва храмаў. Нікан нават выступае ў якасці дыпламата, просячы святаслава сына Глеба на стол у Тмутаракані. Ці не ўзгадняць з Ізяславам праз Феадосія новую пасаду Глеба заязджаў ён у Кіеў у гэты час? Але з самім Ізяславам у Нікана адносіны не склаліся. І, магчыма, не толькі таму, што ён паstryгаў у манахі баярскіх дзяцей без згоды бацькоў і князя. М.Д. Прысялкоў і А.А. Шахматаў выказвалі цікавую здагадку, што пад манаскім імем “Нікан” пайшоў у манастыр першы славянскі мітрапаліт Іларыён [21]. Апошні, пастаўлены Яраславам Мудрым у 1051 г., знікае адразу пасля яго смерці ў 1054 г., калі Ізяслаў спрыяе аднаўленню візантыйскага парадку пастаўлення мітрапалітаў. Жыцці Іларыёна, Нікана і Кіева-Пячэрскі пацярык амаль аднымі словамі ўхваляюць глыбокія веды і азнанасьць у веры гэтых людзей, іх кніжнасьць, што сапраўды, падаецца, размова ідзе аб адным і тым жа чалавеку. Калі гэта так, то зразумела, чаму не кананізаваны Іларыён, а кананізаваны Нікан.

Нарэшце, Антоній, аб якім мы ўжо многа напісалі, прыхільна ставіцца да Усяслава Полацкага як пэўнай палітычнай і духоўнай альтэрнатывы Кіеву. Законна было б задаць пытанне: “А чаму ж ён тады не жыве ў Полацку?”. Магчыма і жыве, але на 1068 г. яму было ўжо 85 гадоў. Натуральна было бачыць манаха ў манастыры, які ён сам і заснаваў. Магчыма дапусціць, што Антоній спачувае не толькі асабіста ўсяславу, але і ўсёй Полацкай Зямлі. Ці не тут ён хрысціўся? Звернем увагу на першае імя Антонія – Анціпа. Гэта хрысціянскае імя першасвяціцеля першага стагоддзя новай эры, вучня Іаана Багаслова, епіскапа Анціпы Пергамскага. Імя грэцкага паходжання. А сам Анціпа Пергамскі быў пакутнікам, якога язычнікі за пропаведзь хрысціянства кінулі ў чэрава нагрэтага жалезнага быка. З чаго вынікае, што да таго як выправіцца на Афон, малыды чалавек з Любеча, які, нагадаем, нарадзіўся ў 983 г., быў свядомым хрысціянінам. Мала таго, той хто яго хрысціў і даваў хрысціянскае імя, добра ведаў раннюю гісторыю хрысціянства, прычым, на тэрыторыі Малой Азіі. Канешне, магчыма дапусціць, што малады чалавек хрысціўся ў час каля 992 г., калі былі ўсталяваны епархіі, у тым ліку і Чарнігаўская, дзе па паданні епіскапамі былі святары яшчэ з князем Уладзімірам. А яны, як вядома, былі балгарамі, як і першы кіеўскі мітрапаліт. Такім чынам, выключна балгарскі след як падставу прыхільнасці Антонія да Усяслава, Полаччыны і Усяслава да Антонія не варта.

Такім чынам, канфлікт Полацка з Кіевам, які дасягнуў апагея ў 1066 – 1068 гг. не варта разглядаць як выключна палітычную з’яву. Ён меў таксама і рэлігійна-ідэалагічную падкладку. Можна меркаваць, што Полацк супраціўляўся не толькі спробе Кіева падпарадкаваць Полацкую Зямлю палітычна і тэрытарыяльна, але і спробе навязаць праз сябе духоўнае кіраўніцтва Канстантынопаля. Да 1105 г. хрысціянская царква ў Полацку ўзнікла і існавала як самастойны, незалежны ад Кіева інстытут, верагодней за ўсё, духоўна падпарадкаваны Ахрыдскай патрыярхіі. А з моманту падзення Першага Балгарскага царства і ліквідацыі незалежнасці балгарскай царквы ў 1018 г. па 1105 г., фактычна была цалкам самастойнаю.

ЛІТАРАТУРА

1. Ставиский, В.И. Полоцкие князья в системе организации власти над русской землёй в XI в. / В.И. Ставиский // История и археология Полоцка и Полоцкой земли, ПИАЗ, 1987. – 82 с. С.57 – 59.
2. Алексеев, Л.В. «Менские дреговичи» и полоцкие князья. / Л.В. Алексеев // Российская археология. – 1998. №2. – С.100 – 112.
3. Поучения и молитва Феодосия Печерского. Электронные публикации Института русской литературы (Пушкинский Дом) РАН. Рэжым доступу: <http://lib.pushkinskiydom.ru/Default.aspx?tabid=4873>
4. Карташов, А.В. Очерки по истории русской церкви / А.В. Карташов. – М., 1991. – Т.1. – С. 170.
5. Повесть временных лет. Электронные публикации Института русской литературы (Пушкинский Дом) РАН. Рэжым доступу: <http://lib.pushkinskiydom.ru>.
6. Жизнеописание достопамятных людей земли Русской. Житие преподобного Антония Печерского. Рэжым доступу: <http://www.bibliotekar.ru/zhizneopisaniya/5.htm>.
7. Жизнеописание достопамятных людей земли Русской. Житие преподобного Антония Печерского. Рэжым доступу: <http://www.bibliotekar.ru/zhizneopisaniya/5.htm>.

8. Викитека. Жития святых (Дмитрий Ростовский). Житие Антония Печерского. Рэжым доступу: <http://ru.wikisource.org/wiki/>.
9. Жизнеописание достопамятных людей земли Русской. Рэжым доступу: <http://www.bibliotekar.ru/zhizneopisaniya/5.htm>.
10. Карташов, А.В. Очерки по истории русской церкви / А.В. Карташов. – М., 1991. – Т.1. – С. 160.
11. Карташов, А.В. Очерки по истории русской церкви / А.В. Карташов. – М., 1991. – Т.1. – С. 224-225.
12. Лихачёв, Д.С. 15 сентября 1068 г. / Д.С. Лихачёв // “Знание – сила”. – 1983. – №4. – С.30.
13. Рыбаков, Б.А. Русские датированные надписи XI—XIV вв. / Б.А. Рыбаков // Свод археологических источников. – 1964. – Е-144. – С.17.
14. Русская история. Житие Феодосия Печерского. Рэжым доступу: <http://www.bibliotekar.ru/rus/84.htm>.
15. Житие. Житие святителя Иллариона, митрополита киевского. Рэжым доступу: <http://www.saints.ru/i/3-Illarion-Kievskii.html>.
16. Гейденштейн, Р. Записки о Московской войне (1578—1582 гг.) / Р. Гейденштейн. – СПб., 1889. – С.71.
17. Тарасаў, С. Плінфа з выяваю княжацкага знака з раскопак на Верхнім замку ў Полацку. / С. Тарасаў // *Acta Archaeologica Albaruthenica* Мінск, 2009. Vol.V. / Выдавец І.П. Логвінаў. – Мінск, 2009. – С.54 – 72.
18. Православная энциклопедия. Болгарская православная церковь. Рэжым доступу: <http://www.pravenc.ru/text/149675.html>.
19. Тарасаў, С. Старажытны Полацк. Балканскі след / С. Тарасаў // *Беларускі гістарычны часопіс*. – 2012. – №5, – С.9 – 19, 81.
20. Электронная библиотека ИРЛИ РАН Пушкинский дом. Повесть временных лет. Рэжым доступу: <http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=4869>.
21. Карташов, А.В. Очерки по истории русской церкви / А.В. Карташов. – М., 1991. – Т.1. – С. 170.

УДК 728.03"19"

ІТАЛЬЯНСКІЯ РЫСЫ АСВЕЙСКОЙ СЯДЗІБЫ

Г.У. АНДРЭЙЧУК

Беларуская дзяржаўная акадэмія мастацтваў, Мінск

Палацавы комплекс у Асвеі з'яўляецца выдатным прыкладам уплыву італьянскай архітэктурнай традыцыі на гісторыю беларускай архітэктурны. Загарадны палац, створаны ў XVI ст. у Вічэнцы (Італія) у эпоху Адраджэння Андрэя Паладыё, лёг ў аснову архітэктурнага плана палаца ў Асвеі.

Культура кожнага народа жыве не толькі па законах самаразвіцця, але і адчувае на сабе наступствы рознага роду культурных кантактаў. Уплывы італьянскай архітэктурны на архітэктурну краін Еўропы вельмі значныя і з'яўляюцца бяспрэчным фактам у развіцці гісторыі заходняга мастацтва. Шматлікія выбітныя дойліды вучыліся ў Італіі, а ўжо пазней, увасобіўшы атрыманыя веды ва ўласнай творчасці, атрымалі вядомасць у сябе на радзіме. У сваю чаргу, многія італьянскія архітэктары працавалі не толькі ў Італіі, але і далека за яе межамі. Выхадцы з Італіі тварылі ў Францыі і Англіі, Іспаніі і Партугаліі, Германіі і Аўстрыі. Сапраўды вялікім з'яўляецца ўплыў італьянскай архітэктурны на горадабудаўніцтва Украіны і Расіі. Моц любові культуры заключаецца ў «здольнасці не толькі ўплываць, але і ўспрымаць уплыў» [13, с. 12]. Таму важным фактарам, які садзейнічаў распаўсюджванню італьянскага культурнага ўздзеяння на землях Беларусі другой паловы XVIII – сярэдзіны XIX ст., з'явілася асабліва «схільнасць» мясцовай культуры да ўспрыняцця італьянскага мастацтва, чэрпаючага натхненасць у Антычнасці.

Для кожнага шляхціча Рэчы Паспалітай Італія была краінай найвышэйшай культуры – туды імкнуліся, там пераймалі ідэі для будаўніцтва сваіх сядзіб. Прадстаўнікі розных саслоўяў падарожнічалі па Італіі з мэтай “выхаваць у сабе густ да мастацтваў увогуле”» [11, с. 184]. Пасля вяртання з-за мяжы уладальнікі маенкаў уносілі шматлікія новаўвядзенні ў быт і культуру сядзіб, у іх планіроўку і архітэктурнае ўвасабленне.

У сядзібнай культуры Беларусі заходнеўрапейскі ўплыў найбольш шырока праявіўся ў выглядзе прыняцця класіцызму як сістэмы міжнароднай мастацкай культуры, у межах якой развіваўся нацыянальны варыянт стыля. Уплыў у першую чаргу італьянскіх узораў загарадных віл, з іх імкненнем да першаобразнаў антычных будынкаў, палег у аснову палацава-сядзібнай архітэктурны Беларусі другой паловы XVIII – сярэдзіны XIX ст. У гэты перыяд былі сінтэзаваныя лепшыя рысы традыцыі і дасягненняў як заходняй, так і беларускай культур.